

УДК 339.97:338.246.2

Волощук К. Б.

kbvol@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0855-8781

ResearcherID: EEN-4427-2022

д-р екон. наук, проф.,

професор кафедри економіки підприємництва, торгівлі та біржової діяльності,

Заклад вищої освіти “Подільський державний університет”, м. Кам’янець-Подільський

Волощук В. Р.

vit_kp@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0041-4134

ResearcherID: AFN-4337-2022

д-р екон. наук, доц., доцент кафедри фінансів,

банківської справи, страхування та електронних платіжних систем,

Заклад вищої освіти “Подільський державний університет”, м. Кам’янець-Подільський

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОСИСТЕМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА МІЖНАРОДНИМИ ПЕРЕДАЧАМИ ТОВАРІВ (ТЕХНОЛОГІЙ) ПОДВІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ

***Анотація.** У статті визначені концептуальні засади інноваційної екосистеми, розгортання масштабної інноваційної підприємницької діяльності, основні пріоритети, шляхи, заходи, напрями, завдання реформування оборонно-промислового комплексу та вдосконалення регуляторних важелів впливу держави на інноваційний розвиток, структури за інноваційною моделлю. Досліджено тенденції науково-технічної і інноваційної політики ЄС та стратегічних технологічних трендів щодо демократизації генеративного штучного інтелекту; управління довірою, ризиками та безпекою; безперервного виявлення кіберзагроз; стійких технологій; розробки інженерної платформи та на основі штучного інтелекту; галузевих хмарних платформ; інтелектуальних програм; робочої сили з розширеним підключенням. Виокремлено необхідність мережування впровадження інноваційної підприємницької діяльності для задоволення потреб держави в сучасних високоефективних системах та розбудови в Україні інноваційних екосистем в умовах воєнного стану швидких, масштабних і постійних змін глобального середовища, забезпечення підвищення обороноздатності країни, для здобуття перемоги, безпеки повоєнного відновлення та розвитку. Запропоновано концептуальну модель організації екосистеми як центру генерування оборонних інновацій. Удосконалені механізми здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів (технологій) подвійного використання взаємовідносин між замовниками, постачальниками, виробниками, споживачами та іншими контрагентами мереж екосистеми і партнерів задіяних при виконанні умов контрактів (договорів) згідно узгоджених обсягів закупівель необхідних оборонних засобів чи комплектуючих; вдосконалення системи оперативного середньо- та довгострокового планування нових програм та проектів на етапах розробки інновацій і контролю, впровадження у виробництво та реалізації і безпечного використання озброєння, збільшення обсягів фінансування інноваційного розвитку оборонно-промислового комплексу, підвищення ефективності військово-технічного співробітництва з партнерами в Україні та іноземних держав.*

Ключові слова: стратегія, тренди, інноваційна екосистема, плани, партнери, інноваційний розвиток, підприємницька діяльність, контракти, оборонно-промисловий комплекс, контроль, товари (технології) подвійного використання.

Voloshchuk Kateryna

kbvol@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0855-8781

ResearcherID: EEH-4427-2022

Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economy,
Entrepreneurship, Trade and Exchange Activities,
Higher educational Institution "Podillia State University", Kamianets-Podilskyi

Voloshchuk Vitalii

vit_kp@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0041-4134

ResearcherID: AFN-4337-2022

Doctor of Economics, Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Finance, Banking, Insurance and Electronic Payment Systems,
Higher educational institution "Podillia State University", Kamianets-Podilskyi

THE CONCEPTUAL BASIS OF THE INNOVATIVE ECOSYSTEM OF ENTREPRENEURSHIP AND THE EXERCISE OF STATE CONTROL OVER INTERNATIONAL TRANSFERS OF DUAL-USE GOODS (TECHNOLOGIES)

Abstract. The article defines the conceptual principles of the innovative ecosystem, the deployment of large-scale innovative entrepreneurial activity, the main priorities, ways, measures, directions, the task of reforming the defense-industrial complex and improving the regulatory levers of the state's influence on innovative development, structures based on the innovative model. The trends of the scientific, technical and innovation policy of the EU and strategic technological trends regarding the democratization of generative artificial intelligence have been studied; trust, risk and security management; continuous detection of cyber threats; sustainable technology; development of an engineering platform and based on artificial intelligence; industry cloud platforms; intellectual programs; an increasingly connected workforce. The need to network the implementation of innovative entrepreneurial activities to meet the needs of the state in modern highly efficient systems and to build innovative ecosystems in Ukraine in the conditions of martial law of rapid, large-scale and permanent changes in the global environment, to ensure the improvement of the country's defense capabilities, to achieve victory, the security of post-war recovery and development is highlighted. A conceptual model of the organization of the ecosystem as a center for the generation of defense innovations is proposed. Improved mechanisms of state control over international transfers of goods (technologies) of dual-use relationships between customers, suppliers, manufacturers, consumers and other counterparties of ecosystem networks and partners involved in the fulfillment of the terms of contracts (agreements) in accordance with the agreed volumes of purchases of necessary defense equipment or components; improvement of the system of operational medium- and long-term planning of new programs and projects at the stages of development of innovations and control, introduction into production and sale and safe use of weapons, increase in the amount of funding for innovative development of the defense-industrial complex, increase in the effectiveness of military-technical cooperation with partners in Ukraine and foreign countries.

Key words: strategy, trends, innovative ecosystem, plans, partners, innovative development, entrepreneurial activity, contracts, defense-industrial complex, control, dual-use goods (technologies).

JEL Classification: H560, O330

DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-1256-2023-39-05>

Постановка проблеми. В сучасному світі інноваційна діяльність визначає темпи економічного зростання та рівень суспільного розвитку, виступає рушійною силою ефектив-

ного функціонування екосистеми і базується на створенні нових знань, інноваційному характері капіталу та підприємництва. Інноваційна діяльність має важливе значення як

на рівні підприємств, держави, світу оскільки завдяки розвитку науки, техніки можливий випуск інноваційної продукції (технологій) подвійного використання. Процеси інноваційної діяльності потребують постійного дослідження з метою визначення її впливу на економіку України та здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів (технологій) подвійного використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам визначення концептуальних засад інноваційної підприємницької діяльності, інноваційних екосистем, державного контролю за товарами (технологіями) подвійного використання присвячені дослідження цілого ряду вітчизняних та іноземних учених. В сучасній теорії інноваційної діяльності вагомими є дослідження Айхенгріна Б., Ватченко О.Б., Ватченко Б.С., Черевко О.Л., Гальчинського А.С., Геєць В.М., Готра В.В., Дідик А.М., Куриляк В.Є., Погорелова Ю.С., Рашкован Б., Сохацького О., Федулової Л., Яцишина І.В. та ін. Проте значна кількість питань інноваційної діяльності в оборонно-промисловому секторі України в умовах військових дій потребують поглиблення теоретичних, методичних засад та практичних рішень.

Постановка завдання. Мета статті – поглиблення теоретичних, методичних концептуальних засад розгортання масштабної інноваційної підприємницької діяльності, становлення екосистеми генерування інновацій у сфері оборонно-промислового комплексу України та здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів (технологій) подвійного використання.

В даній статті концептуальні підходи до формування та функціонування інноваційних екосистем оборонно-промислового комплексу України доцільно розкрити на основі врахування наслідків впливу війни, тенденцій науково-технічної і інноваційної політики ЄС та стратегічних технологічних трендів формування інноваційної моделі підприємницької діяльності.

В процесі проведення досліджень використані такі методи: індукції та дедукції – збір, систематизація і обробка інформації; аналіз і синтез – при поєднанні складових інноваційної підприємницької діяльності і здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів (технологій) подвійного використання; діалектичний – при пізнанні змісту і сутності інноваційних екосистем і удоскона-

лення системи контролю товарів (технологій) подвійного використання; монографічний – при вивченні наукового досвіду інноваційних екосистем і системи контролю товарів (технологій) подвійного використання; абстрактно-логічний – при формуванні теоретичних висновків та пропозицій по обраній темі дослідження. Дослідження включають перегляд внутрішніх процесів моніторингу, контролю товарів (технологій) подвійного використання за допомогою статистичних, аналітичних, діалектичних методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний апарат інноваційних систем досі перебуває у стадії розробки. Сучасні економісти виокремлюють два концептуальні підходи до розуміння інноваційних систем. Перший підхід щодо інноваційної системи – це результат взаємодії персоналу і факторів виробництва, які безпосередньо створюють нову технологію та зовнішнього середовища. Згідно другого підходу це інноваційна сфера, що складається з таких елементів, як винаходи, інновації та нововведення, наукові дослідження, ступені революційності інновацій та можливості їх запровадження на базі функціонуючих технологій, соціум готовності їх прийняття, тощо. Існує кілька рівнів інноваційної системи: національна, регіональна, галузева, інноваційна система виробничого комплексу й інноваційна система підприємства [1, с. 13–14].

Від розвитку подій і наслідків війни, термінів її закінчення і умов, пов'язаних з майбутньою реструктуризацією економіки в повоєнний час, потреб розбудови оборонної промисловості залежатимуть умови і фактори майбутнього відновлення. І хоча останнє відбуватиметься з орієнтацією на глобальну реструктуризацію економіки, ми все ж таки повинні враховувати ті процеси довгострокового характеру, що мали місце протягом попередніх періодів, вплив яких буде якщо не домінуючим, то надзвичайно важливим, бо з ним пов'язані й попередня та довгострокова спеціалізація, ресурсна база, інфраструктура, кваліфікація кадрів, наукова та освітня діяльність, демографічна трансформація. Геєць В.М. вважає, що саме вони визначатимуть характер реструктуризації у повоєнний період, хоча її зміст змінюватиметься під тиском і вимог часу, розвитку економіки України в глобальному середовищі як у період війни, так і після її завершення [2, с. 10].

За попередніми розрахунками, на даний час для реалізації відповідних процесів, пов'язаних з трансформацією економіки України, які передбачають одночасно відбудову, реконструкцію, модернізацію не зруйнованої, але застарілої (заснованої на технологіях другого і третього покоління) частини виробництва, необхідно буде від майже 350 млрд дол., за оцінками Світового банку, до більш як 1 трлн дол. й Європейського інвестиційного банку станом на кінець 2022 р. [3]. У цьому контексті Б. Айхенгрін і Б. Рашкован цілком однозначно зазначали: "...щоб інвестиції були ефективними, а реформи не відкочувалися назад, відповідальність за процес відновлення має лежати на Україні....Лише Україна може визначити своє майбутнє. Україна використовує допомогу найбільш ефективно, якщо характер допомоги відповідатиме її власним інтересам" [3, с. 461].

Важливо зауважити, що для задоволення таких інтересів Україна повинна мати власну національну програму відновлення, на необхідності якої наполягають зовнішні кредитори. Так, в умовах надання Україні від ЄС 50 млрд євро протягом чотирьох років передбачається, що Україна матиме власну програму відновлення економіки, яка включатиме і розв'язання боргової проблеми – необхідної, хоча й недостатньої складової успішної політики економічного розвитку. Поряд з можливим отриманням зовнішньої допомоги потрібно мобілізувати внутрішні ресурси для відродження економіки і концентрувати їх у першу чергу на пріоритетних напрямках під безпосереднім і жорстким контролем держави.

Українська ж економіка в перші більш як 20 років ХХІ ст., хоча і перебувала в напівпериферійному стані, але з огляду на спроможність підтримувати порівняно сильні позиції інноваційного характеру і наявність фундаментальних досліджень у сфері ядерних технологій, біотехнологій, енергетичного машинобудування, інформаційно-комунікаційних технологій, кольоровій металургії і найголовніше завдяки якійсній освіті (що збереглася станом на 2022 р.), має можливості в ході повоєнного відновлення і реконструкції уникнути можливої периферизації. Остання мала місце до початку війни і продовжує зберігатися. Усе це важливо враховувати на шляху до повноправного членства в ЄС. Необхідно буде формувати умови для еквівалентної взаємодії, незважаючи на те, що під час війни існує високий ступінь її екзо-

генної залежності, перш за все в оборонній і фінансовій сферах [4].

Серед умов, за яких найближчим часом може відбутись результативний розвиток економіки України, найважливішими є зменшення адміністративного тиску на підприємництво (дерегуляція), зростання суспільної ролі та підтримка підприємництва [5].

Підсумовуючи, треба погодитися з О. Зельдіною [6, с. 83], що інноваційна модель економіки через проведення загальних структурних інноваційних змін забезпечить зростання інвестиційної привабливості і створить додаткові стимули для інвесторів інноваційної сфери на міжнародному, національному і локальному рівнях.

На фоні зростаючих загроз все більше світових лідерів схиляються до того факту, що без наповнення новим змістом існуючих форм міжнародного співробітництва загалом, та у оборонній сфері, зокрема, неможливо зупинити війни [7].

В умовах сучасної інформаційної революції, розгортання інформаційних мереж, кібернетичного простору планетарного Розуму, як і суспільства планетарного масштабу, переміщується у площину прикладних визначень. Саме з цих методологічних позицій розглядаються перспективи планетарного інформаційно-мережевого суспільства, а функціонал простору створюється на єдності трьох складових: а) комунікації; б) суспільна угода та організації; в) потенціал інноваційного розвитку. Попередньо слід зауважити на процеси утвердження мережевого суспільства не лише в контексті логіки глобальних економічних трансформацій. Згідно методології параметри суспільства не економіка визначає, а провідні функції належать суспільним детермінантам мережевої економіки.

Відбуваються зміни територіальних принципів організації суспільства на мережеві – найвагомішої ознаки глобалізації інформаційного розвитку суспільства. Соціальний організм сучасного глобального соціуму формується як планетарне суспільство мережевих структур [8, с. 67–68].

Отже, сучасні економічні тенденції відображають необхідність забезпечення інноваційного розвитку, що стає передумовою виживання в глобальному конкурентному середовищі. Для вітчизняних компаній інноваційний розвиток є єдиним шляхом до її потенційного входу на світові ринки. Саме

типи інновацій можуть стати ефективною передумовою стійкого розвитку підприємництва та сприяти нарощуванню інноваційного потенціалу, який забезпечить майбутній інноваційний розвиток [9].

Метою Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України є провадження інноваційної діяльності задоволення потреб держави в сучасних вискоефективних системах згідно встановлених нормативів, національних та міжнародних стандартів, потреби експорту наукоємної продукції на основі оновлення та формування новітньої науково-технологічної бази організацій та ефективності єднання держуправління і ринкових механізмів саморозвитку [10].

Визначено, що в рамках оборонно-промислового комплексу інноваційна діяльність має бути спрямована на технічну модернізацію та оновлення виробничої інфраструктури з урахуванням останніх досягнень науково-технічного прогресу. Це передбачає підвищення технологічної складності як на етапі розробки, так і на етапі виробництва, ефективності використання ресурсів, помітне скорочення споживання енергії, пом'якшення антропогенного впливу на навколишнє середовище та здоров'я людини, стимулювання приватних підприємницьких ініціатив і вирішення вимог щодо забезпечення кваліфікованого персоналу шляхом впровадження програм підвищення кваліфікації спеціалістів усіх рівнів.

Для досягнення поставленої мети вкрай необхідно адаптувати рамкові умови реалізації масштабних інноваційних ініціатив у державі. Це зумовлює необхідність досягнення оптимальної рівноваги між ринковою динамікою та механізмами регулювання, посилюючи таким чином вплив держави на інноваційний розвиток. Крім того, зусилля з реструктуризації повинні узгоджуватися з принципами Європейської інноваційної моделі підвищення ефективності.

Європа на даний час є одним найбільш платоспроможним інноваційним світовим ринком, який намагаються освоїти багато успішних країн та Україна [11]. Загальна тенденція розвитку Європейської економіки направлена на впровадження інноваційної моделі, послідовну сталість державної інноваційної політики, розвиток та стимулювання інноваційного національного потенціалу, налагодженими партнерськими відносинами між владою, приватним, науково-дослідним та

освітнім секторами, сприяння комерціалізації інновацій, прозорим та ефективним законодавством у сфері інтелектуальної власності [12, с. 240], що дозволяє істотно збільшити обсяги, якість виробництва та споживання, підвищувати конкурентоспроможність продукції, продуктивність праці.

Розширення Євросоюзу зумовило необхідність пошуку нових напрямів інноваційної політики з метою побудови найбільш конкурентоспроможної економіки, засновану на знаннях. Визначені пріоритети поліпшення інноваційного середовища; посилено інноваційні складові по всіх напрямках національних політик; проводиться стимулювання ринкового попиту на інновації, посилюється регіональна інноваційна політика [13]. Встановлені основні сфери суспільного життя та найбільший попит на наукові дослідження, внесок науки в нових технологіях [14].

Інноваційний розвиток Євросоюзу відбувається відповідно до Стратегії розвитку "Європа-2020" [15], де пріоритетними є інтелектуальне зростання, розвиток економіки знань. Для забезпечення сталого розвитку Європі необхідна співпраця протистояння глобальній конкуренції, подолання світових викликів. ЄвроРада при реалізації Стратегії зазначала необхідність концентрації дій на ключових сферах: знання, інновації, стала економіка, зростання зайнятості та соціального залучення" [16].

Eurostat достатньо широко трактує інноваційну діяльність як заходи, які впроваджують або мають на меті впровадити наукові, технологічні, організаційні, фінансові та комерційні інновації, дослідження та розробки [17].

Рамковою програмою науково-технологічного та інноваційного розвитку ЄС "Горизонт 2020" вказувались пріоритетними вискоефективні еко-, нано-, біо- та інфотехнології, зосереджені на вирішення соціальних та глобальних проблем; подолання перешкод у міждержавному співробітництві на основі створення багатонаціональних консорціумів і залучення з різних країн дослідників та організацій для сприяння розвитку циркулярної інформації, знань та технологій. Для забезпечення сталого розвитку в Європі прийнята нова рамкова програма "Горизонт Європа" яка передбачає нові, порівняно з попередніми рамковими науково-дослідними програмами ЄС, механізми та інструменти прийняття рішень. Серед них – Європейська інноваційна рада, дослідницькі місії, партнерські про-

екти для покращення ландшафту досліджень тощо. Розраховано її на період 2021–2027 рр., а головною метою є вирішення глобальних проблем та сприяння промисловій модернізації шляхом узгоджених дослідницьких та інноваційних зусиль.

В країнах з розвинутою інноваційною моделлю економіки Німеччині, Франції, Великобританії, Нідерландах, Іспанії на державному рівні створені ефективні правові та економічні механізми взаємодії великих, середніх, малих інноваційних підприємств та інвесторів [18, с. 41]. Програми країн ЄС спрямовані на нові бізнес-напрями та комерціалізацію результатів науково-дослідної діяльності, підтримку створення нових малих інноваційних підприємств при науково-дослідних установах [19, с. 31].

Дослідницька компанія Gartner у своєму щорічному огляді визначила 10 стратегічних технологічних трендів на 2024 рік [20].

1. Демократизація генеративного штучного інтелекту (artificial intelligence, AI) дозволяє зробити цю технологію доступною не лише для експертів у галузі інтелектуальних систем, а й для ширшого кола користувачів без глибоких знань у цьому напрямку.

2. Управління довірою, ризиками та безпекою. Варто пам'ятати, що генеративні моделі штучного інтелекту за своєю природою не є надійними. Через те, що ШІ стане широкодоступною технологією для переважної більшості компаній, виникне потреба в управлінні довірою, ризиками та безпекою (Trust, Risk, and Security Management, TRiSM). Gartner пропонує рішення – AI TRiSM.

3. Безперервне виявлення кіберзагроз. Gartner пропонує бізнесу цілодобово використовувати можливості ШІ як щит від потенційних кіберзагроз. Управління постійним виявленням загроз (continuous threat exposure management, CTEM) – це системний підхід, який дозволяє організаціям вчасно оцінювати ризики, пов'язані з безпекою їх цифрових та фізичних активів. Компанії, які до 2026 року інвестуватимуть у програми для постійного моніторингу кіберзагроз, втричі зменшать ризики зламу. Українські компанії можуть підключити комплексні рішення для кібербезпеки бізнесу від Київстар.

4. Стійкі технології, за визначенням Gartner, – це цифрові рішення, які допомагають бізнесу працювати ефективно, зменшуючи негативний вплив на навколишнє сере-

довище, суспільство та управлінські аспекти компанії (ESG). Це важливо, адже використання технологій викликає занепокоєння у світі через велике споживання енергії та негативний вплив на навколишнє середовище. Тож, наступний тренд 2024 – зробити використання інформаційних технологій більш ефективним, зберігаючи при цьому ресурси.

5. Розробка інженерної платформи. Gartner зазначає, що мета розробки спеціальної інженерної платформи – полегшити життя розробникам, зменшити їх навантаження і надати усі необхідні інструменти для команд, аби вони могли створювати продукти для користувачів з якомога меншими зусиллями. Платформа може бути представлена у формі, яка відповідає робочому процесу кожної команди.

6. Розробка на основі штучного інтелекту (ШІ). Вже зараз зрозуміло, що ШІ з нами надовго і стане часткою майбутніх професій, але особливо це актуально для розробників. Штучний інтелект може автоматизувати більшість сучасних завдань у роботі з програмним забезпеченням (ПЗ), допомогти швидше створювати код і проводити тестування. ШІ варто розглядати як партнера, а не конкурента.

7. Галузеві хмарні платформи (ICP, Industry Cloud Platforms) перетворюють звичайну хмарну платформу на бізнес-ресурс для інновацій. І до 2027 року їх використовуватимуть понад 70% компаній. ICP поєднують базові програмні послуги (SaaS), платформи як послуги (PaaS) та інфраструктурні послуги (IaaS) із набором інноваційних технологій. Такий цілісний підхід дає змогу легше та швидше переносити технічні та бізнес-інновації з однієї галузі в іншу. Скажімо, в роздрібній торгівлі компанія може використовувати галузеву хмарну платформу, щоб об'єднати різні хмарні сервіси, такі як електронна комерція (SaaS), система управління складом (PaaS) та облік продажів (IaaS), із передовими технологіями для покращення взаємодії з клієнтами.

8. Інтелектуальні програми мають щось на кшталт “розуму”, який здатний навчатися та самостійно приймати рішення. Інтелект у таких програмах містить різні служби на основі штучного інтелекту. Отже, додатки можуть адаптуватися до користувача та динамічно вдосконалювати свою роботу. Станом на 2023 рік менш ніж 5% інтелектуальних програм використовують ШІ для керування персоналізованим адаптивним інтерфейсом

користувача. Втім, до 2026 року їх буде 30%. Прикладом інтелектуальної програми може бути сервіс, який видає кредити за допомогою динамічних моделей ціноутворення. Процес керується машинним навчанням і контекстним розумінням попиту та пропозиції.

9. Робоча сила з розширеним підключенням (ACWF, Augmented-Connected Workforce) – це стратегія для ефективного застосування талантів працівників. Головна ідея полягає в прискоренні та масштабуванні здібностей персоналу. ACWF використовує інтелектуальні програми та аналітику, щоб надати співробітникам рекомендації для розвитку їхніх навичок. Так вдається зробити робочий процес більш продуктивним.

10. Клієнти-машини – це штучно створені боти, які можуть самостійно вести переговори з компаніями і купувати різні товари та послуги. Прогнозується, що до 2028 року буде близько 15 млрд таких підключених машин, які поводитимуться як реальні клієнти. Walmart, найбільша у світі мережа супермаркетів із понад 11 тис. магазинів, використовує чат-бот, розроблений американською компанією Rastum AI Inc. – компанія пропонує програмне забезпечення, яке допомагає автоматизувати переговори з постачальниками. Гігант роздрібної торгівлі визначає свої бюджети та потреби, а потім штучний інтелект спілкується з постачальниками для укладання угод. Це економить багато часу, адже переговори тривають дні замість тижнів чи місяців. У результаті на 3% знизилася закупівельна витрати. Отже, компанії мають враховувати цей розвиток і розглядати можливості полегшення взаємодії з такими ботами.

На початку, коли цивілізації зростали і ставали більш розвиненими, праця була організована навколо спеціалізованих напрямків діяльності. Але це змінюється. Партнери McKinsey Венкат Атлурі (Venkat Atluri) та Міклош Дітц (Miklós Dietz) висвітлюють ці зміни у книзі “The Ecosystem Economy: How to Lead in the New Age of Sectors Without Borders” (“Екосистемна економіка: як стати лідером у нову еру секторів без кордонів”) [21]. Межі між секторами зникають. Бізнес організовується в нові, більш динамічні конфігурації, орієнтовані на потреби людей. Підприємства формують екосистеми, співпрацюючи одне з одним обмінюючись активами, інформацією та ресурсами, створюючи цінність, більшу за ту, яку кожен із них міг би досягти поодиночі.

Термін “бізнес-екосистема” в минулому зазвичай використовувався для позначення відносин між організацією та її клієнтами. Екосистемна економіка набагато глибша за це. Це більше схоже на альянси між організаціями, які об’єднують кроки подорожі клієнта. Tencent, Apple та Google є прикладами економічних екосистем. Екосистеми змінюють світ навколо нас. Питання полягає в тому, як адаптуватися та брати участь у цій екосистемній економіці? Щоб відповісти на ці питання потрібно значно розширити сферу діяльності і змінити характер планування, докорінно переосмислити як визначати потреби клієнтів, клієнтську базу, галузь, пропозицію та конкурентне середовище. Далі потрібно трансформувати свою організацію зсередини. Необхідно починати з клієнта і закінчувати клієнтом. Виважено обирати свою роль. Думати і діяти на фізичних та цифрових платформах. Правильно налаштувати все і зробити екосистему головним пріоритетом для власників і керівної команди. Визначити та використовувати контрольні точки. Ставити створення цінності вище за прибуток.

У результаті проведених досліджень визначено два концептуальні підходи до інноваційних екосистем:

- 1) платформи, навколо яких організовується діяльність зацікавлених сторін;
- 2) організовані навколо фокусної (центральної) фірми.

На нашу думку створення інноваційної екосистеми має відбутись навколо оборонно-промислового комплексу України. Вважаємо, що екосистема повинна мати чотири рівні розробки та використання інновацій. Найвищий рівень – споживачі: компанії ОПК та інших секторів і державні органи, юридичні і фізичні особи, домашні господарства. Верхній рівень – виробничі підприємства. Середній рівень – малі та середні підприємства, стартапи. Нижній рівень – інститути та дослідницькі центри як інноваційна фаза фундаментальних досліджень.

Таким чином, нагальні вимоги оборонного сектору вимагають додаткових заходів для лібералізації відповідних механізмів державного нагляду щодо фундаментальних і прикладних досліджень, створення, комерціалізації, виробництва, реалізації, вітчизняних і міжнародних передач споживачам та використання і міжнародних передач товарів (технологій) подвійного використання. Зокрема,

є пропозиція розширити перелік товарів, які звільняються від експортного контролю на період дії воєнного стану. Дискусії щодо спрощення процедур імпорту товарів, необхідних для виробництва озброєння та військової техніки, що зміцнить обороноздатність України, постійно висвітлюються на нарадах у Міністерстві економіки України [22]. У цих сесіях беруть участь делегати від ключових державних установ, зокрема міністерств економіки, оборони та стратегічних галузей промисловості, а також представники Держекспортконтролю, Федерації роботодавців України, галузевих асоціацій та підприємств ОПК. Спільно уряд прийняв ключові рішення, які призвели до значного спрощення процедур імпорту товарів військового призначення та подвійного використання з урахуванням потреб оборони. Зокрема, під час дії воєнного стану суб'єктам, наділим повноваженнями щодо імпорту та експорту товарів військового призначення, було надано право імпорту товарів усіх категорій (ML1 – ML22), визначених у Реєстрі товарів військового призначення, що підлягають державному контролю. Крім того, Уряд затвердив перелік товарів військового призначення та подвійного призначення, звільнених від правового контролю щодо міжнародних передач (імпорту) під час воєнного стану, відповідно до Закону “Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання”.

Під час дискусій щодо спрощення процесу імпорту товарів, життєво важливих для зміцнення обороноздатності країни, виникли дві першочергові цілі: по-перше, розробити стратегії максимального прискорення імпорту товарів, необхідних як для оборонної промисловості, так і для фронтових операцій, по-друге, забезпечити повне дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо нагляду за передачею зброї.

Встановлено що Держекспортконтроль щороку визначає пріоритетні напрями в індивідуальних планах діяльності. Ці плани спеціально розроблені для дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері нерозповсюдження та експортного контролю, сприяння розширенню експорту зброї та військового обладнання, сприяння інтеграції України у світовий ринок сучасної зброї та просування лібералізації бізнесу відповідно до європейських механізмів дерегуляції. Це

включає ініціативи, спрямовані на підвищення прозорості та операційної ефективності, одночасно зміцнюючи інституційні можливості для захисту національних інтересів і забезпечення дотримання міжнародних зобов'язань у сфері експортного контролю.

Державна служба експортного контролю України готує щорічний план розробки проєктів нормативно-правових актів (табл. 1).

Для дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері нерозповсюдження та експортного контролю, зміцнення міжнародної безпеки та стабільності, а також забезпечення національної безпеки шляхом посилення заходів державного експортного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення з метою запобігання їх використанню в терористичних та інших незаконних цілях в умовах зростання загроз безпеці, Держекспортконтроль готує проєкт постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення”. Проєкт постанови направляють до Мінекономіки на розгляд та погодження в установленому законодавством порядку. Запропонована резолюція має на меті звернути увагу на необхідність виконання Україною міжнародних зобов'язань, зокрема в рамках її участі у Вассенаарській угоді – міжнародному режимі експортного контролю, узгодження Порядку з законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, міжнародними стандартами та усунення корупційних ризиків.

Надалі проєкт постанови доопрацьовується з урахуванням зауважень та пропозицій Мінекономіки. У зв'язку з цим, зазначений проєкт постанови включено до Плану з підготовки проєктів регуляторних актів на 2024 рік, який затверджено наказом Держекспортконтролю (табл. 1). Після завершення узгоджувальних процедур передбачені заходи здійснюють у встановленому законодавством порядку.

Слід підкреслити значимість дерегулювання і спрощення державного експортного контролю оскільки це сприяє розширенню імпорту та кола імпортерів. Проте варто зауважити на необхідності активізації діяльності національних виробників забезпечення створення та стабільності розвитку інноваційної оборонно-промислової екосистеми, усунення бюрократії та прискорення таймеру процедур

**ПЛАН діяльності Державної служби експортного контролю України
з підготовки проектів регуляторних актів на 2024 рік**

№ з/п	Назва проекту регуляторного акту	Обґрунтування необхідності прийняття регуляторного акту	Строк підготовки
1.	Проект постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення”	Метою прийняття акту є забезпечення виконання міжнародних зобов’язань України у сфері нерозповсюдження та експортного контролю, підтримання міжнародної безпеки, а також забезпечення національної безпеки шляхом застосування заходів державного експортного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення з метою недопущення їх використання у терористичних та інших протиправних цілях у контексті подолання традиційних і нових загроз безпеці	I півріччя
2.	Проект постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання”	Метою прийняття акту є забезпечення виконання міжнародних зобов’язань України у сфері нерозповсюдження та експортного контролю, підтримання міжнародної безпеки, а також забезпечення національної безпеки шляхом застосування заходів державного експортного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання з метою недопущення їх використання у терористичних та інших протиправних цілях у контексті подолання традиційних і нових загроз безпеці	I півріччя

Джерело: складено на основі [23]

внутрішнього державного контролю товарів подвійного використання.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Набуло подальшого розвитку з врахуванням наслідків війни та євроінтеграційних процесів і партнерських відносин з провідними розвиненими країнами світу на базі розгортання масштабної провадження інноваційної підприємницької діяльності та становлення інноваційної екосистеми задоволення потреб держави в сучасних високоефективних системах для підвищення безпеки і обороноздатності країни, здобуття перемоги і справедливого миру та повоєнного відновлення економіки.

Розкриті тенденції науково-технічної і інноваційної політики ЄС та стратегічні технологічні тренди демократизації генеративного штучного інтелекту і управління довірою, ризиками та безпекою, безперервного виявлення кіберзагроз, стійких технології, розробки інженерної платформи на основі штучного інтелекту, галузевих хмарних платформ, інтелектуальних програм, робочої сили з розширеним підключенням ефективного

застосування талантів працівників і здібностей персоналу, мережевого інноваційного підприємництва.

Розглянуто підходи формування інноваційного середовища навколо екосистеми оборонно-промислового комплексу України та відбудови знищеної інфраструктури, післявоєнного відновлення економіки і підвищення добробуту населення. Використовуючи цей підхід запропоновано побудувати чотирьох рівневу екосистему: споживачі; виробничі підприємства ОПК; малі та середні підприємства, стартапи; інститути та дослідницькі центри що дозволить залучати вітчизняні та зарубіжні структури, підприємців до інноваційної екосистеми ОПК України.

Встановлено що відповідно до пріоритетів діяльності Держекспортконтроль послідовно формує пропозиції щодо вдосконалення національної системи експортного контролю у встановлених рамках. Щорічно розглядаються питання по корегуванню списків та відповідно по цих питаннях проводиться конструктивна робота, визначаються проблемні питання, пропонуються та обговорюються

шляхи вирішення, рішення після затвердження приймаються до виконання. Внесені пропозиції щодо планування здійснення своєчасного моніторингу і дерегулювання внутрішнього контролю за товарами (технологіями) подвійного використання, впорядкування дієвості і підвищення лояльності процедур надання дозволів, розширення списків, планування і тендерний розподіл державовленень з врахуванням ризиків, локалізації вітчизняного виробництва military-tech товарів (технологій) подвійного використання та масштабування спільної діяльності з іноземними партнерами в Україні.

Подальші дослідження необхідно зосередити на економічних засадах активізації мережевого масштабування інноваційного підприємництва з врахуванням наслідків впливу війни, трендів євроінтеграційних процесів як орієнтирів становлення і розвитку інноваційної моделі екосистеми оборонно-промислового комплексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ватченко О.Б., Ватченко Б.С., Черевко О.Л. Інноваційний розвиток підприємства : навч. посібник. Дніпро : Акцент ПП, 2017.404 с.
2. Геєць В.М. Формування економічного профілю стратегічно важливих видів промислової діяльності в Україні (ретроспективний погляд). *Економіка України*. 2023. № 8. С. 3–27. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.08.003>
3. Айхенгрін Б., Рашкован Б. Організація допомоги. У: Відбудова України: принципи та політика / за ред. Ю. Городніченка, І. Сологуб, Б. Ведер ді Мауро. CEPR Press. Паризький звіт, 2022. 508 с. С. 459–492. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
4. Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України. Наукова доповідь. Київ : ДУ “Ін-т економ. та прогнозів. НАН України”, 2022. 305 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcija-povojennojekonomiky.pdf> (дата звернення: 19.11.2023).
5. Дідик А.М., Погорелов Ю.С. Експлейнарний базис розвитку національної економіки. *Економіка промисловості*. 2022. № 3 (99). С. 92–107. DOI: <http://doi.org/10.15407/econindustry2022.03.092>
6. Зельдіна О.Р. Поняття інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку економіки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 83–88.
7. Куриляк В., Сохацький О. Міжнародне співробітництво багатонаціональних підприємств в оборонній сфері. Багатонаціональні підприємства та глобальна економіка : монографія / за ред. О.І. Рогача. Київ : “Видавництво “Центр учбової літератури”, 2020. 368 с. (с.312).
8. Гальчинський А.С. Становлення глобального суспільства та перспективи глобального інформаційно-мережевого суспільства. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип. 22(3). С. 62–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2015_22%283%29_8
9. Федулова Л.І. Тенденції розвитку інноваційної політики та її вплив на економічне зростання. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 2. С. 63–81.
10. Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 р. “Про стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України”. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4960.html> (дата звернення: 22.11.2023).
11. Готра В.В. Аналіз зарубіжного досвіду забезпечення інноваційного розвитку економіки. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 2(2). С. 235–243.
12. Яцишина І.В. Інноваційна стратегія євроспільноти: соціальний вимір. *Ефективна економіка*. 2013. № 3. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1868> (дата звернення: 17.11.2023).
13. Communications from the Commission Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020. 32 p.
14. Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Innovation_activitychange
15. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?find=1&text=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%BD#Text.
16. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження КМУ від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>
17. Куриляк В. Кластери та наукові парки як рухома сила процвітання в умовах глобальної економіки. *Вісник економічної науки України*. 2013. № 2. С. 71–74.
18. Митник А.К. Класифікація наукових парків як суб’єктів правовідносин інтелектуальної власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 37. Том 2. С. 25–28.

19. Про наукові парки: Закон України від 25.06.2009 р. № 1563-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 51. Ст. 757.

20. Дослідницькі університети як центри інноваційного розвитку країни. Інтерв'ю ректора Національного технічного університету "Київський політехнічний інститут". *Дзеркало тижня*. 2011. № 2. URL: <http://www.dt.ua/articles/73711#article> (дата звернення: 19.11.2023).

21. Технологічні тренди від Gartner на 2024 рік: прогнози для бізнесу. URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/tehnologichni-trendi-vid-gartner-na-2024-rik-prognozi-dlya-biznesu> (дата звернення: 23.11.2023).

22. Як стати лідером у нову еру секторів без кордонів. URL: <https://www.management.com.ua/review/rev1349.html>

23. Шляхи подальшого спрощення імпорту товарів військового призначення для забезпечення національних сил оборони: потрібно для перемоги. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=6a0a76e3-5860-42ee-adc4-af370ec6ca0c&title=PotribnoDliaPeremogi> (дата звернення: 21.11.2023).

24. План діяльності Державної служби експортного контролю України з підготовки проектів регуляторних актів на 2024 р. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=6a0a76e3-5860-42ee-adc4-af370ec6ca0c&title=PotribnoDliaPeremogi> (дата звернення: 09.12.2023).

REFERENCES

1. Vatchenko, O. B., Vatchenko, B. S., Cherevko, O. L. (2017), *Innovatsiyni rozvytok pidpryemstva: navchalnyi posibnyk* [Innovative development of the enterprise: a textbook], Aktsent PP, Dnipro, Ukraine.

2. Heiets, V. M. (2023), "Formation of the economic profile of strategically important types of industrial activity in Ukraine (retrospective view)", *Ekonomika Ukrainy*, no. 8, pp. 3–27. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.08.003>

3. Aikhenhrin, B., Rashkovan, B. (2022), "Orhanizatsiia dopomohy. Vidbudova Ukrainy: pryntsyipy ta polityka" [Organization of aid. Reconstruction of Ukraine: principles and politics] / eds. Y. Horodnichenko, I. Sologub, B. Veder di Mauro. CEPR Press. Paryzkyi zvit, pp. 459–492, available at: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf (accessed November 21, 2023).

4. Vidnovlennia ta rekonstruktsiia povoiennoi ekonomiky Ukrainy [Restoration and reconstruction of the post-war economy of Ukraine] (2022), *Naukova dopovid. DU "In-t ekonom. ta prohnozuv. NAN Ukrainy"*, Kyiv, Ukraine, available at:

<http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstruktsja-povojenno-jeconomiky.pdf> (accessed November 19, 2023).

5. Didyk, A. M., Pohorelov, Yu. S. (2022), "Ekspleinarnyi bazys rozvytku natsionalnoi ekonomiky" [Explanatory basis for the development of the national economy], *Ekonomika promyslovosti*, no. 3 (99), pp. 92–107. DOI: <http://doi.org/10.15407/econindustry2022.03.092>

6. Zeldina, O. R. (2020), Poniattia investytsiino-innovatsiinoi modeli v umovakh staloho rozvytku ekonomiky Ukrainy [The concept of investment and innovation model in the conditions of sustainable development of the economy of Ukraine], *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 7, pp. 83–88.

7. Kuryliak, V., Sokhatskyi, O. (2020), Mizhnarodne spivrobotnytstvo bahatonatsionalnykh pidpryemstv v oboronni sferi [International cooperation of multinational enterprises in the defense sphere], In: *Bahatonatsionalni pidpryemstva ta hlobalna ekonomika* / ed. O. I. Rohach. "Vydavnytstvo "Tsentr uchbovoi literatury", Kyiv, Ukraine.

8. Halchynskyi, A. S. (2015), "Stanovlennia hlobalnoho suspilstva ta perspektyvy hlobalnoho informatsiino-merezhevoho suspilstva" [Formation of global society and prospects of global information and network society], *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, vol. 22(3), pp. 62–72, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2015_22%283%29

9. Fedulova, L. I. (2011), Tendentsii rozvytku innovatsiinoi polityky ta yii vplyv na ekonomichne zrostannia [Trends in the development of innovation policy and its impact on economic growth], *Ekonomika i prohnozuvannia*, no. 2, pp. 63–81.

10. Ukaz Prezydenta Ukrainy. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 chervnia 2021r. "Pro stratehiiu rozvytku oboronno-promyslovoho kompleksu Ukrainy" [Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine. "On the strategy of development of the defense-industrial complex of Ukraine" dated June 18, 2021], available at: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4960.html> (accessed November 22, 2023).

11. Gotra, V. V. (2015), Analiz zarubizhnogo dosvidu zabezpechennia innovatsiinoho rozvytku ekonomiky [Analysis of foreign experience in providing innovative economic development], *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, no. 2(2), pp. 235–243.

12. Yatsyshyna, I. V. (2013), "Innovatsiina stratehiia yevrospilnoty: sotsialnyi vymir" [Innovation strategy of the European community: social dimension], *Efektivna ekonomika*, no. 3, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1868> (accessed November 17, 2023).

13. Communications from the Commission Europe 2020. (2010), A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020. 32 p.

14. Eurostat, available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Innovation_activitychange

15. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku : Rozporiadzhennia KMU vid 10 lypnia 2019 r. № 526-r. [The Association Agreement between Ukraine and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, was ratified by Law of Ukraine No. 1678-VII dated 09/16/2014], available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?find=1&text=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%BD#Text

16. Kuryliak, V. (2013), Klastery ta naukovi parky yak rukhoma syly protsvitannia v umovakh hlobalnoi ekonomiky. [Clusters and science parks as a driving force of prosperity in the global economy], *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, no. 2, pp. 71–74.

17. Mytnyk, A. K. (2016), Klasyfikatsiia naukovykh parkiv yak subiektiv pravovidnosyn intelektualnoi vlasnosti [Classification of science parks as subjects of intellectual property legal relations], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo*, no. 37, vol. 2, pp. 25–28.

18. Pro naukovi parky: Zakon Ukrainy vid 25.06.2009 r. № 1563-VI [The Law of Ukraine “On science parks” dated 06/25/2009 No. 1563-VI], *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine* (2009), No. 51, art. 757.

19. Doslidnytski universytety yak tsentry innovatsiinoho rozvytku krainy. Interviu rektora Natsion-

alnoho tekhnichnoho universytetu “Kyivskiy politekhnichnyi instytut [Research universities as centers of innovative development of the country Interview of the rector of the National Technical University “Kyiv Polytechnic Institute“], *Dzerkalo tyzhnia*, no. 2. (2011), available at: <http://www.dt.ua/articles/73711#article> (accessed November 19, 2023).

20. Tekhnolohichni trendy vid Gartner na 2024 rik: prohnozy dlia biznesu [Technology trends from Gartner for 2024: predictions for business], available at <https://hub.kyivstar.ua/articles/tehnolohichni-trendi-vid-gartner-na-2024-rik-prohnozi-dlya-biznesu> (accessed November 23, 2023).

21. Yak staty liderom u novu eru sektoriv bez kordoniv [How to become a leader in the new era of borderless sectors], available at: <https://www.management.com.ua/review/rev1349.html>

22. Shliakhy podalshoho sproshchennia importu tovariv viiskovoho pryznachennia dlia zabezpechennia natsionalnykh syl oborony: potribno dlia peremohy [Ways to further simplify the import of military goods to support the National defense forces], available at: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=6a0a76e3-5860-42ee-adc4-af370ec6ca0c&title=PotribnoDliaPeremogi> (accessed November 21, 2023).

23. Plan diialnosti Derzhavnoi sluzhby eksportnoho kontroliu Ukrainy z pidhotovky proektiv rehu-liatornykh aktiv na 2024 r [Activity plan of the State Export Control Service of Ukraine for the preparation of draft regulatory acts for 2024], available at: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=6a0a76e3-5860-42ee-adc4-af370ec6ca0c&title=PotribnoDliaPeremogi> (accessed December 9, 2023).

*Стаття надійшла до редакції
23 листопада 2023 р.*